

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2021 / 1: 181-190.

Altay Dillerine Ait Bir Parçacık gU ? ~ !*

Marcel ERDAL**

Çev. İsmail ILGIN***

Altayistik'in sınırlarını ve sınırlılıklarını araştırırken sıra dışı ögelere rast gelmek ihtimal dâhilindedir. Bunlardan biri karşılaştırmalı Altayistik'in kurucularından G. J. Ramstedt'in bir zamanlar Moğolca vurgulayıcı parçacık *kü*¹ ile bağlantılı olduğunu varsaydığı Çuvaşça işaret zamiri *ku*'dur. Bir diğeri de Vilhelm Thomsen'in Orhon Türkçesinde *gu* / *gü* olarak okuduğu parçacıktır. Karşılaştırmalı Altayistik'in başka bir kurucusu olan W. Kotwicz, *bu* parçacığı Klasik Moğolcadaki soru parçacığı *ū* / *ū*² ile ilişkilendirmiştir. Vilhelm Thomsen bizzat, R. B. Shaw'un sözlüğünde³ ve A. v. Le Coq'un Turfan'dan⁴ derlediği atasözlerinde ve şarkılarda bulunan Yeni Uygurca *yo* veya *yu*⁵ parçacığını fark etmiş ve bunu Runik öge *gu* / *gü* ile karşılaştırmıştır.

O zamandan beri, bu kafa karıştırıcı veriler daha fazla veri ile zenginleştirildi. Şimdi, Altay dillerine daha özgür erişim imkânı ve söz edimi kuramı elimizdeyken bu görüşler hakkında ne söyleyebiliriz? Bunları genel ve gözlemlenebilir ses yasalarıyla ve makul anlamsal gelişmelerle bağdaştırabilir miyiz? Erken dönem kaynakların doğru bir şekilde anlaşıldığından ne kadar eminiz? Altay dil birliği hipotezi için bu

* Bu makale, yazarın izni alınarak çevrilmiştir. Çeviri aşamasında eklemelerde bulunup katkılar sunan ve âdeta makaleyi yeniden yazan Prof. Dr. Marcel Erdal'a teşekkürü bir borç biliyoruz.

** Erdal, M. (1990). An Altaic particle gU ? ~ !. *Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Oslo June 12-16, 1989*, (hızl.: Bernt Brendemoen) içinde (125-139. ss.). Oslo: Universitetsforlaget.

*** Öğr. Gör., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, (Türkiye). E-posta: ismaililgin@beun.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-4848-9859

¹ Ramstedt bir yazısında Türkçe *kör-* 'görmek' fiilini bu parçacıktan türetir.

² W.Kotwicz, 'Studia nad językami Ałtajskimi', *Rocznik Orientalistyczny XVI* (1950), s.295.

³ A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan, II. Vocabulary. *Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal*, Extra number to part I, 1878.

⁴ A.v.Le Coq, *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan*. *Baessler-Archiv*, Beiheft I, 1910.

⁵ *Turcica, Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*, Helsingfors, 1916.

tür bağlantılardan faydalanarak ne gibi sonuçlara ulaşabiliriz? Dosyaya ne eklendiğine bakalım.

Kaare Thomsen Hansen, ⁶ biçiminde hecelenen Bulgar Türkçesine ait bir ögeyi ayırdı. Bu öge, İdil Bulgar Türkçesi mezar kitabelerindeki ifadelerde birçok kez ⁷ بُلُوِي X kalıbı ile görülür. Burada X ölen kişinin adına karşılık gelmektedir.⁶ *bälü* sözcüğü *bälgi*'den geliyor ve Çuvaşçada günümüze kadar da yaşıyor. Kitabelerin birinde bu ifadenin yerine Arapça kökenli *ziyārāt* sözcüğünün geldiğini görüyoruz; her iki terimle de 'mezar'dan bahsedilmektedir. Thomsen Hansen'in ileri sürdüğü düşüncelerin burada tekrar edilmesine gerek yoktur; sonuçları şunlardır: *X bälüwi*, yüklemliğin ⁸ ile sağlandığı bir isim cümlesinin konusudur; cümleler 'X'in mezarı budur' veya 'İşte X'in mezarı' gibi bir anlam taşımaktadır. Thomsen Hansen, bir işaret zamiri olarak çevirdiği ⁹ ögesini Çuvaşçada işaretleyici nitelik sergileyen *ku / kē* ile ilişkilendirmiştir. Sadece ana değişken *ku*'ya atıfta bulunarak Bulgar Türkçesindeki ögeyi *kō* şeklinde okur; fakat Çuvaşça ses yasaları ve Bulgar yazıtlarının imlası dikkate alınınca bunun *gō* olarak da okunabileceği görülür. Dahası, Çuvaşça ünlü almaşması *ku - kē* kalıtsal olabilir: Bu husus, aynı ses yasalarıyla Bulgar Türkçesindeki ögenin *kō* ve *gō* yanında *kū* ve *gū* değişkenlerine de sahip *olabileceği* anlamına gelir. Genel Türkçeden erken bir evrede ayrılan Bulgar-Çuvaş Türkçesi, diğer Türkçelerden gösterimsel alanda da ayrılmaktadır. Fin-Ugor dilleri, Farsça vb. dillerde şekil ve anlam bakımından benzer bir sözcük olmadığından, bu gösterimsel öge ödünç alınmış da olamaz. Kitabe bağlamı, *gō / gū / kō / kū* ögesinin zamir olmasını gerektirmez; bunlardaki isim cümlelerinde 'işte' anlamlı bir öge de yüklemlik işlevini yerine getirebilir.⁷

Çuvaşça, art damaksıl bir ünsüzün ardından yuvarlak bir ünlü harfin işaretleyici işlevi gördüğü tek Türk dili değildir. Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulan Kıpçak dili Kumuk Türkçesinde 'o' anlamlı *gone* ve *gul* ögeleri olduğunu görüyoruz.⁸ Orta Çağ'da Karadeniz'in kuzey doğusunda Hazarlarla rekabette olan Bulgar Türkleri ile bu bölgeye gelen Kıpçaklar arasında dil teması olması normaldir. Bununla birlikte, Kumukçadaki zamirlerin art ünlülü olduğuna dikkat edilmelidir; bu husus da onları Bulgar-Çuvaş Türkçesindeki öge ile doğrudan ilişkilendirmeyi olanaksız kılar. Çuvaşça *ku*'nun ünlüsü günümüzde art sıradaysa da bu özelliği Çuvaşçanın artsüremli fonolojisi hakkında bildiklerimize göre yeni olmalıdır.

Art ünlülü bir işaretleyici Türk dünyasının doğu ucunda da karşımıza çıkmaktadır: Sarı Uygurlar, işaret zamirlerinde dört derece yakınlığı ifade etmektedirler; ikinci dereceyi ifade eden zamir *go / gu*, üçüncüsünü ifade eden zamir *go / gu + ol*'dan gelen *gol / gul*'dur.⁹ Sarı Uygurca zamirler, Çuvaşçadaki *ku* ve *kē* nöbetleşmesinin

⁶ 'Zur wolgabolgarischen Epigraphie', *Acta Orientalia* XXVI(1962), s.189-192. Bu önemli makale, bazı bilim insanları tarafından göz ardı edilmiştir: Örneğin, F.S.Hakimzjanov'un 'New Volga Bulgarian inscriptions', *Acta Orientalia Hungarica* XL(1986) künyeli çalışmasında s.174. Söz konusu dizi '*belükü*' olarak okunamayacağı gibi 'كُجْرُوِي' ifadesi '*köçrü*' şeklinde okunamaz.

⁷ Konu M. Erdal, *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften (Turcologica 13)*, Wiesbaden 1993, s.99-101'de işlenmektedir.

⁸ N.K.Dimitriev, *Grammatika Kumyjskogo Jazyka*, 1940, s.80.

⁹ *Philologiae Turcicae Fundamenta* I, s.568 (K.Thomsen Hansen tarafından yazılmıştır) ve S.E.Malov, *Yazık Jeltih Uygurov*, Moskva, 1967, s.23.

kaynağında yer aldığını düşündüğümüz geniş ve dar ünlü değişkesini göstermektedir. Birçok dil ailesinde gördüğümüz bölgesel bir süreçte, merkezden dışarı doğru yayılan yenilikler kenardaki alanlara ulaşmaz, uçlarda eskicil unsurlar korunur. Bulgar grubunun eskicil yönlerine diğer araştırmacılar tarafından dikkat çekilmiştir; Genel Türkçenin *koiné*'sinin¹⁰ oluşmasından önce Bulgar grubu konuşurları batıya doğru yola çıkmıştır. Sarı Uygurların dili oldukça eskicil bir nitelik göstermektedir. Sarı Uygurca, 11 ile 19 arasındaki sayıların isimlerini 20'den, 21 ile 29 arasındakileri ise 30'dan türetir; bunun dışında söz konusu husus, ancak Eski Türkçede bulunmaktadır (örneğin *tört yigirmi* '14'). Bu husus, elbette bu dilin bütün yönleriyle eskicil olduğunu kanıtlamaz; fakat bu, Sarı Uygurca *go / gu* ögesini yeni bir ödünçleme olarak değil, mevcut yapının muhafazası biçiminde görmemizi sağlamalıdır. *gu / go*'nun Kumuk ve Sarı Uygur Türkçelerinde rastladığımız *ol* ile birleşmesi durumu Türkmen Türkçesinde de yaşamaktadır (Osmanlıcada *şu ol*'dan gelen *şol* gibi): Türkmen Bilimler Akademisinin Türkmençe-Rusça sözlüğünde *xol* olarak yer almakta ve P.Azımov'un gramerinde¹¹ tartışılmaktadır. Azımov, Türkmençenin gösterim ögelerini yakınlık işaretleyicisi olarak iki gruba böler. İlk grupta yakın nesnelere gösteren zamirler vardır; ikinci gruptakiler ise 'ilk gruptakilerden biraz daha uzaktaki nesnelere işaret etmek için kullanılmaktadır' der. İkinci grup *xol* ile birlikte *ol*, *o*, *şol* ve *şo* ögelerini içermektedir; ileride yapılacak çalışmalar bu beş zamir arasındaki daha ince farkların ne olduğunu göstermelidir. Türkmençe Oğuz grubuna mensuptur ve Kumukça ya da Sarı Uygurcayla özel yakınlığı yoktur; Sarı Uygurcaya en yakın olan diller Hakasça gibi Yenisey Türkçesi grubundadır. Ancak bu üç dil, Çuvaşların atalarının batıya doğru göç etmesinden sonra Türk anavatanında oluşan *koiné* birliğinin lehçelerinden gelmektedir. O Yazıtlar öncesi Türk dilinin *gu / go* ögesini, belki de bunun *ol* ile olan birleşimini içerdiği varsayılabilir. *gu / go*'nun orada bir zamir mi yoksa işaretleyici bir parçacık mı olduğu çeşitli gösterim sistemlerinin karşılaştırmalı çalışmalar ışığında incelenmesiyle belirlenmelidir; bu ögenin farklı gruplara mensup olan ve harita üzerinde birbirlerinden uzakta konumlandırılmış dillerdeki mevcudiyeti, tarih öncesi gerçekliğini kesin kılmaktadır. Ön-Bulgarcada *go / gu*'nun ön sıraya geçişini açıklayacak ses yarası yoktur; art ünlüler orada değişmeden korunmuş görünmektedir. Bulgar Türkçesinde *go / gu*'nun yerine *gö / gü / kö / kü* geçmişse, bunun izahı fonetik veya fonolojik alanda olmayacaktır.

Bu aşamada Türkçe gösterimsel ögeleri bırakıp dikkatimizi *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki *gü* parçacığına verelim. Prof. Street'in aydınlatıcı nitelikteki bir makalesi¹² bununla meşgul olmaktadır. Moğolcanın dilsel verimlerinin en erken dönemindeki bu uzun anlatı kaynağı, metinsel bağlaşıklıkla işleyişine dair bir araştırma için mümkün olan en iyi temeldir. Street'in analizi, metni çevirenlerin de hissettikleri şu hususu göstermektedir: *gü* ögesi *Yüan Chao Bi Shi*'de¹³ iki bambaşka anlama sahiptir. Street şu şekilde devam eder: "Bazı durumlarda *gü*, bağlı bulunduğu

¹⁰ Ç.N.: Bu ifade ilk olarak Koini Grekçesini karşılamak amacıyla kullanılmıştır. Bir '*koiné dili*'nin kavramsal karşılığı 'genel, yaygın, halka ait ve geniş coğrafyalarda iletişimi sağlayan' şeklindedir.

¹¹ *Xäzirki Zaman Türkmen Dili*, Aşgabat, 1960, s.315-317.

¹² J.Street, 'The particle *gü* in the Secret History', *Journal of the American Oriental Society* 102(1982): 619-630.

¹³ Ç.N.: Bilindiği üzere *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserin Moğolca özgün adı *Manghol-un Niuça Tobça'an* iken Çincece *Yüan-Ch'ao Pi-Shi* şeklinde bir adlandırma mevcuttur.

sözdizimsel çekirdeğe ünlem niteliğinde bir anlam veya yoğun bir vurgu ekler; fakat çekirdeğin hemen önceki bir cümlede bulunduğu durumlarda, parçacık cümle içi ardıl sıralanışı vurgular.” İkinci kullanıma atıfta bulunarak “*Gizli Tarih*’te *gü* parçacığının ünlem niteliğindeki ve vurgulayıcı kullanımından farklı olan yaygın anlamı ‘da/de, ayrıca’dır” der. Bu ikinci anlamın belirli bir koşula bağlandığı görülüyor: Bir sözcük iki art arda gelen tümcede aynı sözdizimsel işlevle tekrarlandığında, tekrarında onu *gü* parçacığı takip ediyor. Diğer bir deyişle, iki (veya daha fazla) tümce, genellikle arka arkaya geldiklerinde, benzer veya özdeş bir iç sözdizimi gösterip bir veya birden fazla ortak sözcüksel öge içerirlerse, ikinci tümcede veya bir daha sonrakinde ortak olan sözcüksel öğelerden birinin ardından *gü* ögesi ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumlarda parçacığın vurguladığı şey, kendisinden hemen önce gelen sözcük değil, sözcüğün ve tümce yapısının yinelenmesi olgusudur. Basitçe söylemek gerekirse *gü*, cümle içi ardıl sıralanışı vurgulamaktadır.” Street, GT 9122-25’ten bir pasajı aktarır: *Ordoyin çerbin ökidi, gerün köüd, temeeçini hükeçini kehteül basaalu, ordoyin ger tergeni asaratuqay. Tuq güürge döro cida kehteül asaratuqay. Ayaqa saba kehteül gü asaratuqay.* Street’in çevirisi şu şekildedir: “Saraydaki Çerbi kızlarını, çadır oğlanlarını, deve ve inek sürülerini gece bekçileri denetlesin, seyyar saray çadırından (onlar) sorumlu olsun. Sancaklardan, borazanlardan (ve) maiyetlerindeki mızraklı askerlerden gece bekçileri sorumlu olsun. Taslardan ve kâselerden de [*gü*] gece bekçileri mes’ul olsun”. Bu örnek, *gü*’nün tümce biçimi tekrarında kuralsal olmadığını gösteriyor çünkü *kehteül asaratuqay* ifadesinin pasajdaki ikinci örneğinden önce yok. *Kehteül gü*, ya art gönderim için, ya da anlam gönderimi için kullanılmış olabilir; çeviri ya ‘yine bu gece bekçileri sorumlu olsun’ ya da ‘yine gece bekçileri sorumlu olsun’ olabilir. Zamirlerin temel görevi gönderimde bulunmaktır; GT’deki *gü* ögesi ise ne işaretleyici olarak ne de art gönderimsel biçimde kullanılmadığına göre zamir değildir. *gü*’nün gönderimsel kimliğe işaret etmek için kullanılmadığını hem ögenin bulunduğu bağlamlardan hem de zarflara ve fiillere de eklendiğinden biliyoruz. *gü*, cümlecikler ve cümlelerin paralel birleşiminin bir göstergesi olan bir düzenleme bağlacı da değildir: Bütün sıralanım türlerinde kullanılmaz, sadece dikkate değer bir unsurun tekrarlandığı durumlarda kullanılır; *gü* özellikle bu unsurun üzerine enklitik olarak eklenerek onu işaretler. Eklendiği sözcüğü sözcüksel ve yapısal bir ardıl gönderim unsuru olarak belirler. *gü*’nün *Gizli Tarih*’te 48 kez geçen bu özel kullanımının metinsel ve kuramsal yönden araştırılması önemli görünmektedir. Bu kullanımı F.W.Cleaves tarafından *Harvard Journal of Asiatic Studies* 14 (1951)’de işlenen 1338 tarihli Çince-Moğolca yazıtta da görüyoruz: *eçiğe inu seçen sayin bülege. köbegün ber inu seçen sayin kü buyu j-e’ kemen ...* ‘“Babası bilge (ve) iyiydi. Oğluna gelince, (o) da [*kü*] muhakkak bilge ve iyidir” diyerek ...’. Bu *gü*¹⁴ Moğolcanın ileriki dönemlerinde pek görülmez ve eskicil sayılmalıdır.

gü’nün Street tarafından ünlem nitelikli olduğunu veya yoğun vurgu ifade ettiğini saptadığı kullanımı, diğer Moğolca kaynaklardaki *kü* parçacığı ile aynıdır; /k/ ve /g/ seslerini her zaman ayıran hP’ags-pa¹⁵ yazısıyla yazılmış iki örnekte bu parçacık bariz bir biçimde *k* harfiyle yazılır, Halha ve Afganistan Moğolcalarında da art damaksıl

¹⁴ Bu yazıtta kullanılan yazı sisteminde ön sesli /g/ ve /k/ aynı şekilde yazılmaktadır.

¹⁵ Ç.N.: hP’ags-pa yazısı Çin Yüen hanedanının kurucusu Moğol hükümdarı Kubilay Han’ın 1269’da çıkardığı bir fermana göre Lama hP’ags-pa (1235?-1280) tarafından icat edilmiştir.

ötümsüz ünsüzle telaffuz edilmektedir. Street, *g : k* ikiliğine ayrıntılı olarak değinmez, okuyucuyu Poppe,1955¹⁶ künyeli kaynağın 139. sayfası ve devamına yönlendirir. *Gizli Tarih*'teki söz başı *g*, Ordos ve Halha Moğolcalarındaki ötümlüleşme ile kanaatimce bağlantılı değildir; çünkü o ötümlüleşme sesin kendisinden sonraki ötümsüz seslerle olan gerileyici benzeşmezlik ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Eski Türkçe *küç*'e karşılık gelen Genel Moğolcadaki *küçün* 'kuvvet, güç' sözcüğü, benzer bir *k : g* ikiliğini gösterir: Bir yanda *Gizli Tarih*'te *güçün*, diğer yandaysa Türkmen Türkçesinde *gü:ç* (ve Türkiye Türkçesinde *güc+*). Street, Çin yazısıyla yazılmış olan *Gizli Tarih*'te bu parçacığı yazıya dökmek için kullanılan Çince karakterin /k/'li değil /g/'li telaffuzlu olmasının sebebinin ötümlülüğü işaretlemek olmadığını, amacının Halha Moğolcasının *xü: / xö:* ögesindeki ünlünün uzunluğu ile ilgili olduğunu düşünmektedir. *küçün / güçün* Türkçe *kü:ç / gü:ç* ile bağlantılı olduğuna göre, Moğolca sözcüğün ünlüsü de kaynaktan uzun olmuş olabilir. Sözcük başı /g/ ~ /k/ değişkenliği karışık bir sorundur. Her halükârda parçacık yine Çin yazısıyla yazılmış olan Hua-i I-yü¹⁷ adlı eserde de altı kez *g* sesiyle, yani *gü* olarak yazılmaktadır; bu durum, *Gizli Tarih*'teki şeklin ön damaksıl *k* ve *g* seslerini ayırt etmeyen Moğol alfabesinin hatalı bir transkripsiyonu olması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Zaten *Gizli Tarih*'te de 89 örnek arasında sadece bir tek istisna vardır.

Özbek Türkçesindeki vurgulayıcı parçacık *kü*,¹⁸ Moğolcadan alınmış olabilir, çünkü şekil ve kullanım bakımından başka hiçbir Türk dilinde yoktur. Bunun temelde Runik *gü / gö* ile de bağlantılı olması mümkündür: ünsüz, söz başı konumu nedeniyle ötümsüzleşmiş olabilir. Bu *kü*, Jarring tarafından yayımlanan Özbek Türkçesinin Kılıç lehçesine ait bir metninde¹⁹ *ku* biçiminde görünmektedir ve bu tam olarak parçacığın Afganistan Moğolcasındaki şeklidir. Farsça etkisi, bu iki lehçedeki /ü/'nün /u/ olmasına neden oldu; fakat *kün* 'gün' ve *künül* 'gönül' sözcüklerindeki ünsüzün *qul* 'kul' ve *quruq* 'kuru' sözcüklerindeki gibi [q] değil [k] olması, bu lehçelerdeki parçacığın ön damaksıl kökenini hala göstermektedir. Kılıç lehçesi metnindeki *ku* örneği şu ünlem cümlesinde geçiyor: *pajdani bu jerde qıldim ku!* Bir elma satıcısı "Kârımı bu yerde elde ettim yahu!" diye seviniyor. Afganistan Moğolcasındaki²⁰ örnekler de bu şekildeki dolaysız anlatımda geçiyor ve onların da öznesi 1. tekil şahıs.

Bir başka Moğol dilinde üçüncü bir *gü* parçacığı buluyoruz: Buryatçada²¹ *gü* parçacığı Genel Moğolcadaki *u: / ü:* ve Türkçedeki *mu / mü* gibi evet-hayır sorularını işaretler. Kotwicz, Buryatçadaki *gü* ve Tunguzcada aynı anlamdaki parçacıklar ile Moğolca *u: / ü:* arasında ilişki kurmayı önermiştir. Buryatça *gü* ve Tunguzca herhangi bir ögeyle, örneğin Lamutçadaki eşanlamlısı *gu / ku* ile olası ilişkisini tartışmayacağım. Buryatçadaki *gü*'nün Klasik Öncesi, Klasik ve Modern

¹⁶ *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki.

¹⁷ Ç.N.: Hua-i I-yü adlı Moğolca eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Serruys, H. (1954). The Dates of The Mongolian Documents in the Hua-i I-yü. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 17/3-4: 419-427.

¹⁸ Muhtelif yerlerde, örneğin J. Deny (vd.), *Philologiae Turcicae Fundamenta*, S.Wurm'un Özbekçe bölümünde, s.524'te.

¹⁹ G.Jarring, *The Uzbek Dialect of Qilich (Russian Turkestan) with texts and glossary*, Lund and Leipzig, 1937, s.30, par.211.

²⁰ M.Weiers, *Die Sprache der Moghol der Provinz Herat in Afghanistan*, Opladen, 1971. Örnekler s.33 ve 46'da.

²¹ N.Poppe, *Buriat Grammar*, 1960, s.83.

Moğolcadaki soru parçacığı *u* / *ü*: ile ilişkili olması ses kurallarına uymaz: Ön Moğolcadaki söz başı /*g*/ sesi Klasik Moğolcada korunurdu. Bununla birlikte, tonlama taşıyan parçacıkların fonetik gelişimi yaygın bir şekilde düzensiz oluyor: krs̄. örneğin Cermen dillerinde ‘evet’ sözcüğünün biçimleri. Buryatça *gü* ile ilişkili olarak akla *Gizli Tarih*’in 6819. satırında Nayman gözcülerinin sayıları pek de fazla olmayan Moğollar tarafından gece yakılan büyük sayıda ateşi gördükleri ve Moğolların çok sayıda olduklarını düşünerek söyledikleri bir cümle geliyor: *Mongqol-i cö’eken ese gü ke’en büle’ei. hodun-naça olon qaltan bui*. Cleaves’in çevirisi:²² “Moğolların [sayıca] çok az [olduğu] söylenmiyor muydu? Yıldızlardan daha fazla ateşleri var”. Haenisch’in²³ bu örnekle ilgili şu notu vardır: “Anlamsal duruma göre *gu* vurgu parçacığı yerine *-u* soru parçacığı beklenmeliydi. Belki de buradaki o soru parçacığıdır ve önündeki *g* iki ünlü arasında ortaya çıkan yardımcı ünsüzdür”. Street (not 4) de metindeki parçacık *ü* değil *gü* olsa da bunu soru parçacığı örneği sanıyor. Eğer bu örnek, *Gizli Tarih*’in (korunmayan) Moğol yazılı kaynağında oluşmuş bir yazım hatası değilse, Buryatça *gü* parçacığının erken bir örneği olabilir. Veyahut bir müstensihin lehçesi Ön Buryatça olabilir. Ancak bu örnek, *Gizli Tarih*’teki *gü*’nün 90 örnek arasında soru anlamı taşıyan tek kullanımı; diğerlerinin tümü ya vurgulayıcı ya da art-gönderimsel işlevdedir. Fakat öte taraftan, Eski Türkçedeki *gü* / *gu* ögesinin de soru işleviyle kullanımı çok nadirdir. *Gizli Tarih*’teki üç *gü* kullanımını özetleyelim: Genellikle ünlemsel olarak kullanılıyor ya da içeriğe art gönderim ve metinsel bağdaşıklık belirtiyor; bir tek kez de Buryatçadaki gibi soru parçacığı olarak tanıklanıyor.

1916 tarihli bir yazısında²⁴ Vilhelm Thomsen, Köl Tegin Yazıtındaki iki pasajı (ki bunlardan biri Bilge Kağan Kitabesinde de tekrarlanmaktadır) *gu* / *gü* biçiminde bir parçacığı içerdiği şeklinde yorumlar; ona göre bu parçacığın görevi olumsuz cevap bekleyen soruları işaretlemektir. Thomsen’in iki *gu* / *go* ve bir *gü* / *gö* hakkındaki bu görüşü genellikle takip edilmiştir. *azu bo savimda igid bar gu* (KT G 10 = BK K 7-8) ‘Yoksa bu sözümde yalan var mı?’ şeklinde ve *b’ üdkä körügmä bäglär gü yañıltaçi siz* (KT G 11) ifadesi ise ‘Şimdi itaatkâr olan beyler, sizler mi yanlışla düşeceksiniz?’ biçiminde aktarılabilir. Bu ikinci cümledeki retorik soru, yanılmayı değil; yanılabilir olanların kimliğini sorgulamaktadır. Köl Tegin’in hitap ettiği *bu beyler* mi milletlerine ihanet edecekler? *gü*’nün *bäglär*’den hemen sonraki konumu bu sözcüğü karşıtlığın odağı haline getirir. KT G 10’daki cümle bir ayırmanın ve dışlamanın parçasıdır: *gu* soru değil de *reductio ad absurdum*²⁵ yani olmayana ergiyi temsil eden retorik bir vurgu ifade edebilir, ‘Sözümde yalan mı var yani?’ dermiş gibi. İkinci *gü*’lü örnek, aynı zamanda bir ünlem niteliğinde de olabilir; buradan ‘Siz, karşımdaki beyler, ihanet edeceğinizi düşünemiyorum’ gibi bir anlam da çıkıyor. İki aktarım arasında seçim yapmamıza gerek yok: Retorik bir soru, aslında soru tiplerinden hiçbirine dâhil değildir; burada esas olan, muhatabı konuşmacının görüşlerinde ve ifadelerinde haklı olduğunu kabul etmeye davet etmesidir. Bununla

²² F.W.Cleaves, *The Secret History of the Mongols ... done into English ...*, London, 1982.

²³ E.Haenisch, *Manghol un Niuca Tobca’an (Yüan Ch’ao pi-shi)*, Teil I: Text, Wiesbaden, 1962, s.116.

²⁴ Bkz. not 5.

²⁵ Krs̄. Almanca konuşma dilinin çeşitlerinde *oder* (= *azu*) ‘veya, ya da, yoksa’ sözcüğünün retorik kullanımı.

beraber, bir dilin gelişmesi *gu / gü*'nün bütünüyle bir soru parçacığı hâline gelmesine yol açabilir (örneğin Buryatçada ortaya çıktığı gibi). Sorular, belirli konulara yorum talep etmek için kullanılır: Gerçek sorularda, muhatabın yorumu bilgi edinme amacıyla istenirken retorik sorularda, muhatabın konuşmacı ile hemfikir olduğunun veya sadece anlaşmaya varıldığıının bir kanıtı olarak talep edilir. Retorik soru parçacığı, muhatabi bir şeye ikna etmeye yarayan vurgulayıcı parçacığa benzer; ancak bu ifade tipinde, konuşmacı muhatabi ikna etmeye çalışmakla yetinmez, ondan sözlü bir kabul de bekler. Bazı dillerde gerçek ve retorik sorular yalnızca tonlama ile ayırt edilir; bu husus, Eski Türkçede retorik sorular ile açık bir ifadeden yoksun olan vurgulayıcı bir tartışma arasındaki yazılı anlatımdaki bir zıtlık olabilir. Eğer KT G 11 cümlesindeki fiil biçimini *kör-ügmä* olarak değil; *kürä-gmä* olarak okursak *gü*'yü ünlem olarak anlamak tek olanak kalıyor: *b' üdkä kürägmä bäglär gü yañıltaçi siz: 'Ey şimdi firar eden beyler, siz yanılıyorsunuz!'*

Cümle parçacıklarının anlamını belirlemek için edimbilimsel bilgilere ulaşmak şarttır ve bunun için en uygun koşullar, dilbilimci canlı dilleri araştırdığında gerçekleşir. Vilhelm Thomsen, (*go* ve *gö* olarak da okunabilen) *gu / gü* ögesini Doğu Türkistan Türkçesinde ön ünlülü sözcüklerden sonra da *yo* veya *yu* şeklinde gerçekleşen, ses uyumuna uymayan bir parçacıkla karşılaştırmıştı. Malov ve özellikle de Jarring'in²⁶ derlediği sözlü malzemeler, onun erişebildiklerinden²⁷ çok daha fazlasını sunmaktadır; bu amaca en uygun olan yazılı malzeme, anlatı söyleminin içinde yerleşik olan karşılıklı konuşmadır. Tarım Havzası'nın güneyinde ve batısında, parçacığın işlevi bazı İngilizce teyit sorularının işlemine benzer. Shaw, Yeni Uygurca parçacığın işlevini bu şekilde tanımlar; ancak Vilhelm Thomsen, Shaw'ın bulguları karıştırdığını, böylesine büyük bir anlam değişikliğinin mümkün olmadığını iddia eder. Fakat doğrudan erişim, elbette, teorik olasılığa galip gelir: Yeni Uygurca ağızlarında bu parçacık, soruda bir kullanıma haizse olumsuz bir yanıt beklentisini ima etmiyor. Karşılaştığım 20. yy. örneklerinin çoğu, olumsuz fiil içeren cümlelerde önümüze çıkmaktadır; eğer bu bir rastlantı değilse bu durumda meydana gelmiş olabilecek anlam kaymasının bir nedeni olmalı. Bir karı kocanın bazı bilgileri paylaştığı bir cümlede, koca eşine şöyle der: “Neden benden [parayı] istiyorsun? Kendine kutudan al ve harcamak istediğin kadar harca!” Kadının cevabı: “Hakikaten sormasam da olurdu. Ama ben sizin izninizle harcamayı tercih ederim”. Doğu Türkçesinde: *men yu sormæsæm mu bolædu, emme szleniñ idza:zelei vile xæ'dzleğenim obdan* (Jarring, 1951, IV s.89, 20:29). *yu* parçacığının karşılığını Jarring “It is true that ...” olarak veriyor, ben bunu ‘hakikaten’ diye çevirdim, ama daha deyimsel bir kullanımla İngilizcede muhtemelen karşılığı ‘aslında’dır. ‘Aslında’²⁸, aşağıdaki iki örnekte de iyi bir çeviri sağlayacaktır; bunların da öznesi birinci ve ikinci kişilerdir: *ændza:n dopam ba:r deisen / körmejmen yu başında* “Andican’dan bir şapka var diyorsun. Nasıl, onu senin başında görmüyorum” (Jarring, *Materials* III s.118, no.21); “*sän ölmäpäsän yō*” *suredi* ““Sen gerçekten ölmedin miydi?” diye sorar.’

²⁶ G.Jarring, *Materials to the Knowledge of Eastern Turki ...*, Lund. I: Texts from Khotan and Yarkand, 1946; II: Texts from Kashgar, Tashmaliq and Kucha, 1948; III: Folk-lore from Guma, 1951; IV: Ethnological and Historical Texts from Guma, 1951.

²⁷ Yukarıda not 4’te anılan yapıt.

²⁸ Ç.N.: Çeviriye esas metinde *actually* olarak geçen ifadenin *aslında*, *bizatihi* ve *şimdi* anlamlarına geldiği göz önünde bulundurulmalıdır.

(Radloff'un *Proben*'larında topladığı Tarançı malzemelerinden, VI 116,15). Eğer bu son örnek doğru bir şekilde çevrildiyse,²⁹ bu husus *γō*'lu cümlede soru parçacığı *mu*'nun gerekli olmadığını gösterir; bu da bizi yazıt metnine götürür. *γō*'nun ünlüsünün uzunluğunun cümlelerin bir soru cümlesi olup olmamasıyla ilgisini, *γō*'nun bir ağız değişkesi olup olmadığını, parçacığın şekli ile ilgili başka bir açıklama olup olmadığını belirlemek için yeterli malzemeye sahip değiliz. Doğu Türkçesinde *yu* için bir olumlu cümle örneğini Jarring'in üç erkek kardeş hikâyesinde buluyoruz (III s.61, 6:56); küçük kardeşin düşüncesi şu şekilde aktarılıyor: *çon akam yu otra joldæ*. Devamında: *otrændzi akam bolsæ jegeli nanî içkeli sujî ba: jolyæ kirip ketti. men bolsæm ...* Bu, konuşmacının durumu özetlediği bir monologdur. "Aslında," diyor, "büyük ağabeyim orta yolda". Sonrasında: "Ortanca ağabeyime gelince, yiyecek ekmeğin ve içilecek suyun olduğu yola çıktı. Ben ise ...". *Eastern Turki - English Dialect Dictionary*³⁰ adlı çalışmada bulduğumuz *anday demediyo* tümcesi, "Öyle demedi ki" şeklinde çevrilir ve herhalde muhatabın ifadenin doğruluğunu bilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Orada alıntılanan bir diğer cümle de *munda ba: ryo*'dur; "Why, here it is", yani 'İşte burada ya!' şeklinde tercüme edilmektedir. *bâr-ghu* ifadesinin Shaw tarafından da alıntılanması ve "(Var), değil mi?" şeklinde çevrilmesi tesadüf olmayabilir. Orhon Türkçesindeki üç örnekten ikisi aynı ibaredir, *bar go / bar gu*. Malov'un Hami,³¹ Le Coq'un Turfan³² bölgesinde duyduğu *yo* şeklindeki – diğer bir deyişle *o*'lu – parçacığın örnekleri ünlem niteliğindedir. Birkaç Anadolu ağzındaki örnekler de bu şekildedir (bkz. *Derleme Sözlüğü* vb.). *yo* veya *yu*, uzun veya kısa ünlülerle, Tarım Havzası çevresinde bir dizi lehçede ortaya çıkmıştır ve Modern Uygurcada oldukça geniş bir dağılıma sahip gibi görünmektedir; lehçelerdeki işlevlerinin ayrıntılı olarak araştırılması yararlı olurdu.

Jarring, Güney Türkistan'daki³³ bir Özbek lehçesinde benzer bir *yu* ögesini bulmuştur: *ay ay xâton! mehma:nni nânini yu oyurlaj âlmadiq* "Ey, ey kadın! Misafirin ekmeğini çalmadığınızı hatırlarsın ...". Verilen bağlamda Türkiye Türkçesinde cümle, *Hani ekmeğini çalmadıktı ya misafirin* şeklinde *ya*'nın³⁴ önünde ve üstünde yükselen-alçalan bir tonlama kalıbı ile olabilir. Konuşmacı ve muhatap hırsızlık yapmaya niyetlenmişlerdi ama bunu yapmaktan alıkonulmuşlardı; konuşmacı, karısına yeni ve daha iyi bir başarı şansından bahsetmek üzeredir ve işe ona daha önce neler olduğunu hatırlatarak başlar. Burada parçacığı arzulanan nesne olan *nân'a*, – ekmeğe – eklemekle ilgili art gönderimsel bir belirti vardır.

Yukarıda Jarring'in Sovyet Türkistanı'ndaki Fergana'nın Kılıç köyü Özbek lehçesinde bulunduğu bir *ku* parçacığından bahsetmiştik; biçimi nedeniyle, büyük olasılıkla Moğolca *kü*'den alınmış olması gerektiğini düşündük. Afganistan'da konuşulan Moğulcadaki *ku* parçacığı, aynı Moğolca parçacığın varlığını sürdürmesi olarak kabul edilmişti. Bununla birlikte, *yu* ve bu ikisi ses ve anlam açısından çok

²⁹ Bağlama 'Sen ölmemişsin yahu!' gibi bir cümle de uyardı.

³⁰ G.Jarring, Lund, 1964.

³¹ S.E.Malov, *Ujgurskij Jazyk. Xamijskoe Nareçije. Teksty, Perevody i Slovar'*, Moskva - Leningrad, 1954.

³² *Sprichwörter und Lieder ...: Alma xányō alma xán ...; bārisānyō bārisān* vb.

³³ G.Jarring, *Uzbek Texts from Afghan Turkestan*, Lund - Leipzig, 1938; s.50, 6:187.

³⁴ Bu ayrıntıyı, Türkçe cümle parçacıklarının karmaşık işleyişinin incelenmesini teşvik etmesi ümidiyle ekledim.

benzer olduklarından aralarındaki etkileşim göz ardı edilemez. Orta Asya'da konuşurları sürekli göç hâlinde olan her türden dil ve lehçe arasında bağlantılar vardır ve devamlı ayrılma ve geçişme süreçleri içindedirler. Günümüzde durum böyle olduğu gibi tarih öncesi dönemde de çok farklı değildi; hatta ulusların kaderi bir gecede değişebilirdi ve Orta Asya kabilelerinin coğrafi hareketliliği şimdi olduğundan çok daha fazlaydı. Dilden dile cümle parçacıklarının da geçtiğini bize Arapçadan ve Rumcadan gelen Türkçe *acaba, yani* ve *be* ögeleri hatırlatıyor. *gü, gu* veya *go* şeklindeki gösterim, soru veya ünlem parçacıklarının birtakım eski ve yeni Altay dil ve lehçelerinde ortak oluşu, kendi başına varsayımsal bir proto-dilde var olmalarının yeterli bir kanıtı değildir. Bildiğimiz gibi bu diller, elimizdeki en eski metinlerden önce de temas halindeydi ve birbirlerinden ögeler alıyorlardı. *gü, gö, gu* veya *go*'nun bir veya daha fazla kullanımı Altay dilleri dışındaki bir dilden, örneğin Çince'den, alınmış veya etki görmüş de olabilir. Çince'deki numaralandırma parçacığı 个 *ge* (işaretin eski biçimleri 個* veya 箇, Giles 6074)'ün standart dil dışındaki kullanımlarına baktığımızda *go* gibi deyişelerin ve bunların da bazı işaretleyici işlevlerinin olduğunu görürüz.

Öyleyse, elimizdeki malzeme hangi sonuçları çıkarmamıza izin vermektedir? Tümü çözümlenmiş en eski Altay dili metinleri olan Orhon yazıtlarında, *gu* veya *go* ve *gü* veya *gö* ünlü uyumuna uyar görünmektedir. Sadece iki bağlamdan hareketle, bu durumun bir tesadüf ve de *gu* ve *gü*'nün aslında iki ayrı parçacık olması ihtimali göz ardı edilemez. Örneğin *gu / go*, kullanımı Yeni Uygurcaya kadar gelmiş olan bir retorik soru parçacığı iken *gü / gö*, Moğolcadaki kullanıma yakın, vurgulayıcı ve *işte* sözcüğü gibi gösterici bir parçacık olabilir; bu ikincisi varlığını en bariz şekilde Çuvaşçada sürdürmektedir. Ben Köl Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarında tek bir parçacık gördüğümüze inanıyorum: İdil Bulgarcasında ön sıradan; Kumuk, Türkmen ve Sarı Uygur Türkçelerinde ise art sıradan ünlülerle gerçekleştirilen gösterimsel unsuru açıklamak için ön / art sıradan nöbetleşmeleri varsaymamız gerekiyor. Ana Türkçe gösterimsel ögenin, alomorflarından birinde bir parçacıkla, diğer alomorfta ise bambaşka bir parçacıkla örtüşmesi olası bir durum değildir. Orhon Türkçesindeki iki örnek, anlam ve işlem bakımından diğer dil ve lehçelerdeki *gu / go* ve *gü / kü* ögelerinin hem soru hem de vurgulayıcı kullanımlarıyla ilişki kurmaya yetecek kadar muğlak veya çok anlamlıdır: Salt soru kullanımı bugün yalnızca Türkçenin haricinde, Buryatçada belgelenmektedir; vurgulayıcı, ünlemsel ve tartışma çerçevesindeki kullanımlar Moğolcanın, Yeni Uygur ve Özbek Türkçelerinin muhtelif lehçelerindedir. Tüm bu işlevlerde, dar ve geniş ünlü biçimlerin serbestçe yan yana kullanılmaktadır ve bazı lehçelerde geniş ünlü biçimlerinin daha vurgulayıcı olduğu belirlenmiştir. Art ve ön sıradan ünlü deyişkenlerinde Özbekçe, Uygurca ile değil; Moğolca ile uyumludur ve ünlü formları bu şekilde dağıtılmıştır. Orhon Türkçesinin iki örneğinden biri Buryatçayla aynı doğrultuda hareket eder; Orhon ve Selenge nehirleri Buryat Cumhuriyeti'nde birleşir.

İdil Bulgarcasındaki *gö / gü*'nün ve Kumuk, Türkmen ve Sarı Uygur Türkçelerinde *go / gu*'nun gösterimsel kullanımı, *Gizli Tarih*'teki metin içi yinelemenin işareti olan *gü* ile ilişkilendirilebilir. Bu aslında muhtemelen bir zamir değil; Dîvânu Lüğâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Orta Türkçe, Osmanlıcada gördüğümüz,

ol ve *bu* gibi zamirlerle birlikte de kullanılan *oş*³⁵ veya Sami dillerdeki (*h*)*inna* gibi *işte* anlamlı bir ögeymiş ve başlangıçta ünlü uyumunu takip etmiş; İdil Bulgarcasındaki *kō*'nün kullanımı da zamir işlevli veya bu şekilde gösterme işlevliymiş. Müstakil bir zamire dönüşmesi ile ya ön ya da art sıradan ünlü alanına yerleşti. *gü* / *gu*'nun birincil görevi zamir olsaydı, zamirliğini muhtemelen daha fazla dilde korur ve değişken bir art ve ön sıradan sesletim göstermezdi.

Gizli Tarih'te *gü*'yü, tartıştığımız üç alanda da buluyoruz. *Eğer* üçünü de tek bir parçacık olarak ele almaya meyilliysek, bunu Türk ve Moğol dillerinin tümünün tarihî gelişmelerinde arayabiliriz. Bir yandan Modern Uygurcada ve başka dillerde *mo* / *mu* ile nöbetleşen *bo* / *bu* işaretleyicisi³⁶ ve diğer yandan Modern Uygurcadaki 'hatta, oldukça, da/de' anlamlarındaki *mu* parçacığı ve üçüncü olarak *mü* ile nöbetleşen aynı şekildeki soru parçacığı arasındaki ilişki hatırlatılabilir. Bütün bunlara Moğolcadaki gösterimsel parçacık *mün* de eklendiğinde farklı dillerdeki nöbetleşmelerin farklı şekillerde kullanılarak geniş ve dar ve de arka ve ön ünlüler arasında aynı nöbetleşmelere ulaşılabileceği görülür. *bo* / *mu* vb. ile *go* / *gu* vb.nin ses ve anlam dağılımının çeşitli çağ ve dillerdeki paralelliği hiçbir şekilde tam olmasa da çarpıcıdır.

go / *gu* / *gö* / *gü* ögeleri tarihsel ve bölgesel edimbilim analizine konu olmalıdır; bunu gerçekleştirmek için parçacığın veya parçacıkların kullanımına ilişkin canlı dilden kanıt gerekmektedir. Altay dilleri araştırmalarının daha geleneksel alanlarında olduğu gibi tartışma çözümlenmesinde, metinsel bağlaşıklık ve gösterimde çeşitlenme ve de geçişme denge ve kararlılık durumunda görünmektedir. Altay dilbilimindeki çeşit çeşit konuda şaşırtıcı bir karmaşıklık görüyoruz. Canlı dil kullanımına yakından bakmak, diller arasındaki kalıtımsal ilişkiler sorununun çözümünü bile sağlayabilir. Yol her durumda tanımlayıcı, tipolojik ve bölgesel yaklaşımların üzerinden geçmek zorunda kalacaktır.

³⁵ Türkmen Türkçesindeki *şol* ve *xol* arasındaki paralellik dikkate değerdir.

³⁶ Krş. M.Erdal ve C.Schönig, 'Frühtürkisch *bo* oder *bu*?', *Ural-Altäische Jahrbücher*, N.F. 9(1990), s. 71-76.